

تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های معاصر درباره آیات ربا در قرآن کریم: با تأکید بر آرای بلعید، شحرور، قرضاوی و العشاوی

سعید عابد*

حمید ایماندار**

DOI: 10.22096/rc.2026.2090314.1310

[تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۱۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۰۴]

چکیده

مسئله تحریم ربا در اقتصاد معاصر، چالش کلیدی فقه اقتصادی اسلام است که تفاوت‌های ساختاری عصر نزول و دوران مدرن را برجسته می‌کند. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی تطبیقی، دیدگاه‌های چهار متفکر برجسته (صادق بلعید، محمد شحرور، یوسف قرضاوی و محمد سعید العشاوی) را درباره تفسیر آیات ربا و پیامدهای فقهی - اجتماعی تحلیل کرده است. همه متفکران بر استثنای بودن ربای جاهلی توافق دارند، اما نتیجه‌گیری‌های عملی متفاوت است: قرضاوی با رویکرد سنتی، بهره بانکی را ربای حرام می‌داند و بانکداری اسلامی مبتنی بر عقود مشارکتی را پیشنهاد می‌کند. بلعید با روش هرمنوتیکی، بهره بانکی مدرن (براساس ارزش زمانی پول) را خارج از تحریم قرآنی می‌بیند. شحرور با نظریه حدود، تحریم را محدود به ربای چندبرابر کرده و بهره معقول را مجاز می‌شمارد. العشاوی با رویکرد مقاصدی، ملاک را استثمار و ظلم قرار داده است، نه صورت ظاهری معامله. در نهایت، این پژوهش نشان می‌دهد که راه‌حل پایدار در ترکیب خلاقانه قوت‌های این رویکردها و گفت‌وگوی سازنده میان جریان‌های فقهی نهفته است.

واژگان کلیدی: بانکداری اسلامی؛ مقاصد شریعت؛ نوگرایی فقهی؛ قرآن کریم؛ ربا.

* دانشجوی دکتری دانشجوی دکتری علوم و قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: abedsaeid404@gmail.com

** استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. Email: h.imandar@shirazu.ac.ir

۱. مقدمه

ربا از مهم‌ترین مفاهیم اقتصادی در شریعت اسلامی است که قرآن کریم در آیاتی از سوره‌های بقره، آل عمران و نساء، آن را منع کرده است. با این حال، تبیین دقیق مفهوم ربا، تعیین مصادیق آن در تعاملات مالی جدید و نسبت آن با بهره بانکی همچنان محل بحث است. پرسش اساسی آن است که آیا ربا صرفاً ناظر به شیوه‌های استثماری سنتی است یا همه اشکال سود مالی از جمله بهره بانکی در نظام‌های اقتصادی معاصر را در برمی‌گیرد.

گسترش بانکداری نوین و پیچیدگی روابط اقتصادی، زمینه طرح دیدگاه‌های جدید درباره آیات ربا را فراهم کرده است. در نتیجه، برخی متفکران مسلمان با بازخوانی مفاهیم قرآنی و توجه به شرایط زمانه، تفسیرهای متفاوتی از ربا ارائه کرده‌اند. این پژوهش با رویکردی تطبیقی، دیدگاه‌های چهار اندیشمند معاصر را بررسی می‌کند تا نحوه تبیین مسئله ربا در چهارچوب‌های تفسیری و فقهی مختلف روشن شود.

در این میان، صادق بلعید در کتاب القرآن و التشریع با رویکردی هرمنوتیکی میان ربای مذموم قرآنی و بهره بانکی معاصر تفکیک قائل می‌شود.^۱

محمد شحرور نیز در کتاب و القرآن با طرح نظریه حدود، قرائتی نو از تحریم ربا ارائه می‌دهد.^۲ در مقابل، یوسف قرضاوی در فوائد البنوک هی الربا بهره بانکی را مصداق کامل ربای حرام می‌داند و از دیدگاه سنتی دفاع می‌کند؛^۳ همچنین محمدسعید العشماوی در الربا والفائدة فی الإسلام میان ربای استثماری و فایده اقتصادی تمایز گذاشته است و رویکردی مقاصدی اتخاذ می‌کند.^۴

پژوهش‌های پیشین نیز ابعاد گوناگون ربا را بررسی کرده‌اند؛^۵ از جمله، گلگون^۶ نشان داده است که قرآن با تحریم ربا و تشویق به زکات، خمس، انفاق و قرض الحسنه در پی کاهش فقر و تحقق عدالت اقتصادی است.

۱. صادق البلعید، القرآن والتشریع: قراءة جديدة فی آیات الأحكام (بیروت: منشورات الحلبي الحقوقية، ۲۰۱۱).

۲. محمد الشحرور، الكتاب والقرآن: قراءة معاصرة (بیروت: شركة المطبوعات للتوزيع والنشر، ۱۹۹۰).

۳. یوسف القرضاوی، فوائد البنوک هی الربا، ویرایش دوم (بیروت: مؤسسة الرسالة ناشرون، ۲۰۰۴).

۴. محمدسعید العشماوی، الربا والفائدة فی الإسلام (قاهره: مكتبة مدبولی الصغير، ۱۹۹۷).

۵. سودابه شمسی خلوت و زهره شمسی خلوت، سودهای نهان: تحلیلی بر ربا در قرآن و سنت (تهران: مهر معلم، ۱۴۰۳).

۶. عبدالکریم گلگون و هرمز اسدی کوه‌باد، «بررسی تحریم ربا به‌عنوان یکی از راه‌های مبارزه با فقر اقتصادی از منظر قرآن کریم»، نشریه دستاوردهای نوین در حقوق عمومی ۳، شماره ۱۰ (تابستان ۱۴۰۳): ۵۱-۳۷.

تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های معاصر درباره آیات ربا... / عابد و ایماندار ۲۰۳

پژوهش حاضر با تحلیل تطبیقی آرای بلعید، شحرور، قرضاوی و العشماوی به شناسایی نقاط اشتراک و افتراق این دیدگاه‌ها می‌پردازد و می‌کوشد تصویری جامع از رویکردهای معاصر درباره آیات ربا ارائه دهد. هدف اصلی، ارزیابی انتقادی این دیدگاه‌ها و بررسی پیامدهای فقهی و اقتصادی آنهاست.

انتخاب این چهار اندیشمند براساس منطق «پوشش طیفی» صورت گرفته است؛ به گونه‌ای که قرضاوی نماینده رویکرد سنتی، العشماوی نماینده رویکرد مقاصدی و بلعید و شحرور نمایندگان قرائت‌های نوگرایانه محسوب می‌شوند. این تنوع امکان بررسی جامع چالش‌های تفسیری و فقهی مرتبط با ربا و بانکداری مدرن را فراهم می‌کند.

در ادامه، مبانی نظری، دیدگاه‌های چهارگانه، وجوه اشتراک و افتراق آنها و نیز پیامدهای فقهی و اجتماعی هر رویکرد بررسی خواهد شد.

۲. مبانی نظری و مفاهیم کلیدی

۲-۱. مفهوم‌شناسی ربا در متون اسلامی

ربا در لغت به معنای افزایش، نمو، سود و زیادتیر از اصل مال گرفتن است (ذیل واژه ربا،^۷ ذیل واژه ربو^۸ و ذیل واژه ربا^۹). بیشتر فقیهان شیعه، آن را دریافت زیادی در هر معاوضه، اعم از معاملات پیمانه‌ای، وزنی و قرضی دانسته‌اند.^{۱۰} برخی دیگر، ربا را فروش کالای پیمانه‌ای یا وزنی به مثل خود همراه با دریافت مقدار اضافی تعریف کرده‌اند.^{۱۱، ۱۲}

برخی اقتصاددانان نیز ربا را منحصر به قرض دانسته‌اند و آن را همان سود وام یا قیمت پول تلقی کرده‌اند.^{۱۳، ۱۴} این واژه در قرآن کریم در سیاق‌های مختلف به کار رفته است؛ آیات

۷. محمد بن مکرم ابن منظور، لسان العرب (بیروت: دارالفکر و دار صادر، ۱۴۱۴ق).

۸. حسین بن محمد الراغب الأصفهانی، مفردات ألفاظ القرآن (بیروت: دارالعلم و الدار الشامیة، ۱۴۱۲ق).

۹. علی اکبر دهخدا، لغت‌نامه دهخدا (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷).

۱۰. علی بن حسین الکرکی، جامع المقاصد فی شرح القواعد، جلد ۴ (قم: مؤسسة آل البيت (ع)، ۱۴۱۴ق)، ۲۶۵.

۱۱. محمد حسن النجفی، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، جلد ۲۳ (تهران: دارالکتب الإسلامیة، ۱۴۰۴ق)، ۳۳۴.

۱۲. عبدالعزیز بن تحریر ابن براج، المذهب، جلد ۱ (قم: انتشارات اسلامی، ۱۴۰۶ق)، ۳۶۲.

۱۳. محمد بن منصور ابن ادریس، السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، جلد ۲ (قم: انتشارات اسلامی، ۱۴۱۰ق)، ۲۵۳.

۱۴. سید عباس موسویان، پس‌انداز و سرمایه‌گذاری در اقتصاد اسلامی، جلد ۱ (تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۵)، ۶۲.

۱۵. حسن الجواهری، الربا فقهياً واقتصادياً (قم: الخیام، ۱۴۰۵ق یا ۱۹۷۰م)، ۳۲۳.

مکی، مانند آیه ۳۹ سوره روم «وَمَا آتَيْتُم مِّن رَّبًّا لِّتَرْبُو فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُو عِنْدَ اللَّهِ» به افزایش ظاهری و فاقد برکت اشاره دارند، در حالی که آیات مدنی به‌ویژه در سوره بقره، تحریم صریح ربا را بیان می‌کنند.^{۱۶}

فقها ربا را به دو نوع ربای نسیئه و ربای فضل تقسیم کرده‌اند.^{۱۷} ربای نسیئه به دریافت مبلغ اضافی در برابر تأخیر بازپرداخت مربوط است و محور اصلی تحریم قرآنی به شمار می‌رود؛ در مقابل، ربای فضل به مبادله نابرابر کالاهای هم‌جنس در معامله نقدی اشاره دارد و عمدتاً بر پایه روایات، تحریم شده است.^{۱۸}

این تقسیم‌بندی، مبنای استنباط‌های فقهی درباره معاملات جدید است و اختلاف در دامنه آن، منشأ بخش مهمی از مناقشات مربوط به بانکداری مدرن محسوب می‌شود. مهم‌ترین چالش مفهومی در این زمینه، تمایز میان ربا و بهره بانکی است:^{۱۹} فقهای سنتی هرگونه افزایش بر اصل وام را مصداق ربا می‌دانند؛^{۲۰} در حالی که اندیشمندان نوگرا تحریم را ناظر به ربای استثماری عصر نزول تلقی می‌کنند، نه مطلق بهره.^{۲۱} این تمایز، مبنای بسیاری از رویکردهای نوین در اقتصاد اسلامی است.

۲-۲. زمینه تاریخی و بستر نزول آیات ربا

آیات ربا در دو مرحله مکی و مدنی نازل شده‌اند.^{۲۲} آیه ۳۹ سوره روم در دوره مکی، بدون تحریم صریح به بی‌برکتی ربا اشاره دارد؛ در حالی که آیات مدنی به‌ویژه در سوره‌های بقره، آل عمران و نساء، روند تحریم تدریجی آن را بیان می‌کنند.^{۲۳} آیات ۲۷۵ تا ۲۸۱ سوره بقره نیز با شدیدترین لحن، ربا را در حکم جنگ با خدا معرفی کرده‌اند.

۱۶. احمد پاکتچی، محمدحسن شیرزاد، و محمدحسین شیرزاد، «بازخوانی انگاره ربا در قرآن کریم با تکیه بر الگوهای انسان‌شناسی اقتصادی»، مطالعات قرآن و حدیث ۱۱، شماره ۲ (بهار و تابستان ۱۳۹۷): ۶۱-۹۲.

۱۷. ناصر رستمی لاهیجانی، ربا در آینه قرآن و روایات و فقه امامیه و اهل سنت (قم: انتشارات اثر قلم، ۱۳۹۸)، ۹۹.

۱۸. محمدجواد فاضل لنکرانی و جواد حسینی‌خواه، ربا در قرآن کریم، (قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (ع)، ۱۴۰۰)، ۱۲.

۱۹. سید امرالله حسینی، «اشتباه مفهوم به مصداق در تعریف ربا و نقش آن در ارزیابی عملیات بانکی (مطالعه تطبیقی در قرآن، روایات و فقه امامیه)»، جستارهای فقهی و اصولی ۶، شماره ۱۸ (بهار ۱۳۹۹): ۹۵-۱۲۳.

۲۰. القرضاوی، فوائد البنوک هی الربا.

۲۱. العشماوی، الربا والفائدة فی الإسلام.

۲۲. غلامحسین اعرابی، علی‌احمد ناصح، و رضا نجفی، «شیوه تربیتی قرآن کریم در تغییر رفتار مخاطبان عصر نزول در آیات نهی از ربا از دیدگاه فریقین»، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی ۴، شماره ۲ (اسفند ۱۳۹۷): ۶۶-۸۹.

۲۳. شمسی خلوت و شمسی خلوت، سوده‌های نهان: تحلیلی بر ربا در قرآن و سنت.

تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های معاصر درباره آیات ربا... / عابد و ایماندار ۲۰۵

بستر اجتماعی عربستان پیش از اسلام در فهم این آیات اهمیت اساسی دارد.^{۲۴} ربای جاهلی، که با افزایش بدهی در برابر تأخیر پرداخت همراه بود، زمینه استثمار بدهکاران و گسترش فقر را فراهم می‌کرد؛^{۲۵} از این رو تحریم ربا بخشی از برنامه اصلاحات اجتماعی اسلام برای تحقق عدالت اقتصادی به شمار می‌رفت و شناخت این زمینه تاریخی در تعیین مصادیق معاصر آن، نقش مهمی دارد.

فهم ربا در طول تاریخ تحت تأثیر عوامل فقهی، اجتماعی و سیاسی تحول یافته است.^{۲۶} در دوره‌های نخست، برداشت‌های فقهی بر روایات و عملکرد صحابه استوار بود، اما با گسترش قلمرو اسلام و پیدایش مسائل اقتصادی جدید، فقها به تدوین قواعد تفصیلی‌تری درباره ربا پرداختند.^{۲۷}

در عصر معاصر، ظهور سرمایه‌داری و بانکداری مدرن، چالش‌های تازه‌ای را در تفسیر احکام ربا ایجاد کرد.^{۲۸} تأسیس بانک‌های اسلامی از دهه ۱۹۷۰ تلاشی برای ارائه جایگزین بود، اما برخی اندیشمندان خواستار بازنگری در فهم سنتی ربا شدند.^{۲۹} در نتیجه، طیفی از دیدگاه‌ها از تحریم مطلق بهره تا تفکیک میان ربای قرآنی و بهره بانکی شکل گرفت که همچنان محور مناقشات فقهی معاصر است.

۳. تحلیل دیدگاه‌های چهارگانه درباره ربا

۳-۱. بررسی دیدگاه صادق بلعید در القرآن و التشریع

صادق بلعید، اندیشمند تونسی معاصر در کتاب القرآن و التشریع با رویکردی هرمنوتیکی و تاریخی به بازخوانی آیات تشریعی قرآن می‌پردازد و تفسیر آیات ربا را

۲۴. معصومه میرزاجانی بیجارپسی و رقیه صادقی نیری، «گفتمان‌سازی قرآن در جهت مبارزه با ربا»، در چهارمین همایش بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی (۱۳۹۷): ۸۲-۹۸.

۲۵. گلگون و اسدی کوه‌باد، «بررسی تحریم ربا به عنوان یکی از راه‌های مبارزه با فقر اقتصادی از منظر قرآن کریم»، ۵۱-۳۷.

۲۶. سید حسین موسوی راد و سید جابر موسوی راد، «بررسی فقهی گستره حرمت ربا نسبت به مطلق دیون از منظر قرآن کریم»، قرآن، فقه و حقوق اسلامی، شماره ۱۴ (فروردین ۱۴۰۰): ۲۵-۴۲.

۲۷. سید احمد میرخانی، ربا و قرض الحسنه در قرآن حکیم (قم: انتشارات احسن، ۱۳۹۹)، ۶۶.

۲۸. هوشنگ قدس آستان، «واکاوی آیه ۲۷۶ سوره بقره با موضوع ربا در پرتو ده تفسیر قرآنی»، در سومین کنفرانس بین‌المللی توسعه و ترویج علوم انسانی و مدیریت در جامعه (۱۴۰۰): ۳۴-۴۱.

۲۹. حسین مظفری مجید، پژوهشی در قرآن و نهج البلاغه: مبارزه کوبنده اسلام با ربا، احتکار، فقر و تگدستی، جلد ۴ (تهران، انتشارات فرهنگ صبا، ۱۳۹۹)، ۴۵-۵۸.

یکی از محورهای اصلی پژوهش خود قرار می‌دهد؛^{۳۰} وی بر دو اصل تأکید دارد: توجه به بستر تاریخی نزول آیات و تمایز میان مقصود اصلی شارع و صورت تاریخی احکام. از نگاه او، بسیاری از احکام قرآنی بیانگر مقاصد و اصولی کلی‌اند که باید متناسب با شرایط هر عصر تحقق یابند؛ رویکردی که به نتایج متفاوت از تفسیر سنتی درباره ربا منجر شده است.

بلعید در تحلیل آیات ربا، ربای محکوم در قرآن را نوعی استثمار اقتصادی شدید می‌داند؛^{۳۱} او با استناد به آیات ۲۷۵ تا ۲۸۱ سوره بقره و شأن نزول آنها معتقد است، مقصود قرآن «ربای جاهلی» بوده است. در همین راستا علامه طباطبایی در المیزان می‌نویسد: «ربا در عصر جاهلیت به این بود که اگر مدت قرض سر می‌رسید و بدهکار توانایی پرداخت نداشت، مهلت می‌دادند و در عوض بر قرض خود می‌افزودند».^{۳۲} شیخ طوسی نیز در التبیان به همین معنا اشاره کرده است.^{۳۳} بلعید با استناد به این بستر تاریخی، نتیجه می‌گیرد که هدف قرآن مبارزه با این نوع استثمار بوده است.^{۳۴}

این شیوه که با عبارت «أَتُرَبِّي أَمْ تُقْضِي» شناخته می‌شد، سبب افزایش تصاعدی بدهی‌ها و نابودی اقتصادی بدهکاران می‌گردید.^{۳۵} از این رو، بلعید تحریم ربا را ناظر به این نوع استثمار می‌داند، نه هرگونه بهره مالی؛ وی با استناد به آیه «وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا»،^{۳۶} معتقد است قرآن میان معاملات مولد و عادلانه و مناسبات استثماری تمایز قائل شده است.^{۳۷} در حالی که ابن کثیر بیع را هر معامله سودآور غیر ربوی می‌داند.^{۳۸} بلعید استدلال می‌کند که بهره بانکی معاصر به دلیل مبتنی بودن بر توافق و ارزش زمانی پول به بیع نزدیک‌تر است تا ربای جاهلی. این برداشت با دیدگاه‌هایی مانند تفسیر فخر رازی که هرگونه افزایش را ربا می‌دانند، تفاوت دارد.^{۳۹}

۳۰. البلعید، القرآن والتشريع: قراءة جديدة في آيات الأحكام، ۱۲۰.

۳۱. البلعید، القرآن والتشريع: قراءة جديدة في آيات الأحكام، ۱۲۰.

۳۲. محمدحسین الطباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، جلد ۳ (قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ق)، ۷۲.

۳۳. محمدبن حسن الطوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، جلد ۳ (قم: انتشارات علمیه اسلامیة، ۱۴۱۷ق)، ۱۲۰.

۳۴. البلعید، القرآن والتشريع: قراءة جديدة في آيات الأحكام، ۱۲۰.

۳۵. بقره، آیات ۲۷۵-۲۷۶.

۳۶. بقره، آیه ۲۷۵.

۳۷. البلعید، القرآن والتشريع: قراءة جديدة في آيات الأحكام، ۱۲۰.

۳۸. اسماعیل بن عمر ابن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، جلد ۱ (ریاض: دار عالم الفکر، ۱۴۱۹ق)، ۳۴۵.

۳۹. فخرالدین محمد الرازی، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، جلد ۷ (بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۲۰ق)، ۸۹.

تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های معاصر درباره آیات ربا... / عابد و ایماندار ۲۰۷

یکی از مهم‌ترین محورهای نظریه بلعید، تفکیک میان ربای جاهلی و بهره بانکی است.^{۴۰} وی معتقد است بهره بانکی در نظام مالی جدید بر پایه محاسبات اقتصادی، هزینه فرصت، ارزش زمانی پول و قواعد قانونی شکل می‌گیرد و با سازوکار استثماری ربای جاهلی تفاوت ماهوی دارد. از نظر او، قراردادهای بانکی معاصر شفاف، قانونمند و در خدمت فعالیت‌های اقتصادی هستند؛ بنابراین، تعمیم مستقیم احکام ربای جاهلی به بهره بانکی، نادیده گرفتن تفاوت‌های اساسی میان این دو پدیده است.^{۴۱ و ۴۲}

بلعید در نقد تفاسیر سنتی بر این باور است که بسیاری از فقها با تعمیم حکم ربا به همه اشکال بهره از مقاصد اجتماعی و اقتصادی قرآن فاصله گرفته‌اند.^{۴۳} به اعتقاد او، هدف اصلی تحریم ربا حمایت از محرومان و مقابله با بی‌عدالتی اقتصادی بوده است، نه تحریم مطلق بهره. از این رو، اگر نظام مالی معاصر به تحقق عدالت و جلوگیری از استثمار کمک کند، نمی‌توان آن را مصداق ربای قرآنی دانست. این دیدگاه موافقان و مخالفان فراوانی دارد و از سوی برخی به عنوان راهی برای انطباق شریعت با شرایط جدید و از سوی برخی دیگر به عنوان فاصله گرفتن از احکام قطعی فقهی تلقی شده است.

رویکرد هرمنوتیکی بلعید بر این اصل استوار است که تفسیر قرآن نباید به ظاهر الفاظ محدود شود، بلکه باید مقاصد کلی شریعت را نیز در نظر گیرد.^{۴۴} از نظر او، تحریم ربا باید در چهارچوب اهدافی چون عدالت اقتصادی، حمایت از محرومان و مبارزه با استثمار فهم شود، نه به منزله حکمی ثابت و فارغ از شرایط تاریخی. به همین دلیل، وی در زمره نواندیشانی قرار می‌گیرد که در پی ایجاد تعادل میان وفاداری به متن دینی و پاسخگویی به نیازهای عصر جدید هستند.^{۴۵}

دیدگاه بلعید با بسیاری از تفاسیر کلاسیک تفاوت دارد. زمخشری در الکشاف تقابل «وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا» را دال بر حرمت مطلق هرگونه افزایش در قرض می‌داند،^{۴۶}

۴۰. البلعید، القرآن والتشريع: قراءة جديدة فی آیات الأحكام، ۱۲۰.

۴۱. البلعید، القرآن والتشريع: قراءة جديدة فی آیات الأحكام، ۱۶۱.

۴۲. سید امرالله حسینی، «اشتباه مفهوم به مصداق در تعریف ربا و نقش آن در ارزیابی عملیات بانکی (مطالعه تطبیقی در قرآن، روایات و فقه امامیه)»، ۹۵-۱۲۳.

۴۳. البلعید، القرآن والتشريع: قراءة جديدة فی آیات الأحكام، ۱۲۰.

۴۴. البلعید، القرآن والتشريع: قراءة جديدة فی آیات الأحكام، ۱۲۰.

۴۵. رستمی لاهیجانی، ربا در آینه قرآن و روایات و فقه امامیه و اهل سنت، ۹۹.

۴۶. محمودبن عمر الزمخشری، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، جلد ۱ (بیروت: دارالکتب العربی، ۱۴۰۷ ق)، ۳۲۴.

اما ابن عاشور در التحریر والتنویر علت اصلی تحریم را «الظلم و الاستغلال» معرفی کرده است و بر بازشناسی مصادیق ظلم اقتصادی در هر عصر تأکید می‌کند.^{۴۷} بلعید نیز با تکیه بر همین رویکرد مقاصدی، بهره بانکی فاقد عنصر استثمار را خارج از قلمرو ربای قرآنی می‌داند. برای نمونه، این برداشت با تفسیر فیض کاشانی در الصافی، که بر پایه روایات امامیه مطلق زیادت را ربا می‌شمارد،^{۴۸} تفاوتی بنیادین دارد و بیانگر شکاف میان رویکرد سنتی - روایی و رویکرد مقاصدی - تاریخی در تفسیر آیات ربا است.

۲-۳. بررسی دیدگاه محمد شحرور در کتاب و القرآن

محمد شحرور، متفکر سوری در کتاب الکتاب و القرآن با طرح «نظریه حدود»، چهارچوبی نو برای فهم احکام قرآنی ارائه می‌کند.^{۴۹} از نظر او، احکام الهی به صورت حدود و مرزها بیان شده‌اند، نه قوانین ثابت و تغییرناپذیر؛ از این رو انسان می‌تواند در محدوده این مرزها و متناسب با شرایط اجتماعی و اقتصادی هر عصر به اجتهاد بپردازد. شحرور همچنین میان الکتاب و القرآن تمایز قائل است؛ به این معنا که الکتاب ناظر به احکام تشریعی و اجتماعی قابل تطبیق با زمان است، در حالی که القرآن بیشتر به آموزه‌های اعتقادی و اخلاقی ثابت اشاره می‌کند.^{۵۰}

شحرور این نظریه را در مسئله ربا نیز به کار می‌گیرد و معتقد است آیات ربا حد نهایی ممنوعیت را مشخص می‌کنند، نه همه اشکال معاملات مالی؛^{۵۱} وی با استناد به آیه «لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُّضَاعَفَةً»،^{۵۲} استدلال می‌کند که قرآن ربای چندبرابرشونده و استثماری را تحریم کرده است. در مقابل، مفسران سنتی مانند قرطبی در الجامع لأحكام القرآن عبارت «أَضْعَافًا مُّضَاعَفَةً» را برای بیان شدت گناه دانسته‌اند، نه محدود کردن حکم ربا.^{۵۳}

شحرور با نقد این تفسیر که در آثاری مانند مجمع البیان نیز دیده می‌شود،^{۵۴} معتقد است سیاق آیه ناظر به احکام دنیوی است و نشان می‌دهد تحریم متوجه ربای استثماری بوده است.

۴۷. محمد طاهر ابن عاشور، التحریر والتنویر، جلد ۳ (تونس: الدار التونسية للنشر، ۱۹۸۴ م)، ۱۰۲.

۴۸. محمد محسن فیض کاشانی، تفسیر الصافی، جلد ۱ (تهران: مکتبه الصدر، ۱۴۱۵ ق)، ۳۱۲.

۴۹. الشحرور، الکتاب و القرآن: قراءة معاصرة، ۲۴۰.

۵۰. الشحرور، الکتاب و القرآن: قراءة معاصرة، ۲۴۰.

۵۱. الشحرور، الکتاب و القرآن: قراءة معاصرة، ۲۴۰.

۵۲. آل عمران، آیه ۱۳۰.

۵۳. محمد بن احمد القرطبی، الجامع لأحكام القرآن، جلد ۳ (بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۶ ق)، ۳۶۱.

۵۴. فضل بن حسن الطبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، جلد ۳ (تهران: انتشارات نصر، ۱۳۷۲)، ۹۸.

تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های معاصر درباره آیات ربا... / عابد و ایماندار ۲۰۹

بر این اساس، بهره بانکی با نرخ معقول و مشخص، که موجب چندبرابر شدن بدهی‌ها و استثمار افراد نمی‌شود، خارج از قلمرو تحریم قرآنی قرار می‌گیرد.^{۵۵ و ۵۶}

یکی از ارکان اندیشه شحرور، تأکید بر نقش عقل در فهم احکام دینی است.^{۵۷} او معتقد است که انسان باید در چهارچوب حدود الهی و با بهره‌گیری از عقل، مصادیق و کاربردهای احکام را متناسب با شرایط زمان تعیین کند. از نظر وی، فقه سنتی با تبدیل حدود الهی به قواعد ثابت، عرصه اجتهاد را محدود کرده است؛ ازاین‌رو وی خواستار تفسیری پویا و متناسب با تحولات اجتماعی و اقتصادی است که در آن عقل انسانی جایگاهی محوری داشته باشد.^{۵۸}

تاریخ‌مندی نیز جایگاه مهمی در تفسیر شحرور دارد.^{۵۹} وی معتقد است احکام قرآن در شرایط تاریخی خاصی نازل شده‌اند و نمی‌توان آنها را بدون توجه به تفاوت‌های ساختاری میان جوامع گذشته و امروز اجرا کرد. به باور او، ربای جاهلی در اقتصادی شکل گرفته بود که وام‌ها عمدتاً مصرفی و زمینه‌ساز استثمار فقرا بودند؛ در حالی که بهره بانکی معاصر، بخشی از نظام مالی و ابزاری برای تأمین سرمایه و توسعه فعالیت‌های اقتصادی است. این تفاوت تاریخی، مبنای تمایز او میان ربای قرآنی و بهره بانکی معاصر است.^{۶۰}

دیدگاه شحرور واکنش‌های گسترده‌ای را برانگیخته است. منتقدان، نظریه حدود و تمایز میان کتاب و قرآن را فاقد پشتوانه کافی در منابع اسلامی دانسته‌اند و معتقدند که این رویکرد به تضعیف احکام قطعی دین می‌انجامد. آنان به آیاتی همچون آیه ۲۷۹ سوره بقره استناد می‌کنند که ربا را موجب اعلان جنگ با خدا معرفی می‌کند. در مقابل، طرفداران شحرور این نظریه را تلاشی برای احیای اجتهاد و سازگار کردن فهم دینی با نیازهای عصر جدید می‌دانند.^{۶۱}

نظریه حدود شحرور در تفسیر آیه «لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً» با دیدگاه غالب مفسران کلاسیک تفاوت دارد. بیضاوی در انوار التنزیل، این عبارت را برای بیان شدت

۵۵. الشحرور، الكتاب والقرآن: قراءة معاصرة، ۲۴۵.

۵۶. رستمی لاهیجانی، ربا در آینه قرآن و روایات و فقه امامیه و اهل سنت، ۹۹.

۵۷. الشحرور، الكتاب والقرآن: قراءة معاصرة، ۲۴۵.

۵۸. اعرابی، ناصح، و نجفی، «شیوه تربیتی قرآن کریم در تغییر رفتار مخاطبان عصر نزول در آیات نهی از ربا از دیدگاه فریقین»، ۸۹-۶۶.

۵۹. الشحرور، الكتاب والقرآن: قراءة معاصرة، ۲۴۵.

۶۰. موسوی راد و موسوی راد، «بررسی فقهی گستره حرمت ربا نسبت به مطلق دیون از منظر قرآن کریم»، ۴۲-۲۵.

۶۱. میرزاجانی بیجارسی و صادقی نیری، «گفتمان‌سازی قرآن در جهت مبارزه با ربا»، ۹۸-۸۲.

حرمت ربا می‌داند، نه تخصیص حکم به نوع خاصی از آن.^{۶۲} مکارم شیرازی نیز در تفسیر نمونه تأکید می‌کند که ذکر ربای چندبرابر، اشاره به شکل رایج آن در جاهلیت است و نه جواز ربای کمتر؛^{۶۳} همچنین سید قطب در فی ظلال القرآن، هرگونه محدودسازی حکم ربا را تحریف معنای آیات تلقی می‌کند.^{۶۴} این اختلاف، بازتاب دو رویکرد متفاوت «نص‌محور» و «عقل‌محور» در تفسیر قرآن است.

۳-۳. بررسی دیدگاه یوسف قرضاوی در فوائد البنوک هی الربا

یوسف قرضاوی، فقیه برجسته معاصر و از چهره‌های تأثیرگذار اخوان المسلمین در کتاب فوائد البنوک هی الربا از دیدگاه سنتی مبنی بر تطابق کامل بهره بانکی با ربای حرام دفاع می‌کند؛^{۶۵} وی با استناد به آیات قرآن، احادیث و اجماع فقها معتقد است که بهره بانکی در همه اشکال خود مصداق ریاست و تفاوت ماهوی با ربای جاهلی ندارد؛ از نظر او، تحریم ربا از احکام قطعی و تغییرناپذیر اسلام است و تلاش برای تفکیک میان ربا و بهره به معنای عدول از حکم صریح قرآن و سنت خواهد بود.^{۶۶} قرضاوی با استناد به آیات ۲۷۵ تا ۲۸۱ سوره بقره، استدلال می‌کند که قرآن هر گونه افزایش بر اصل وام را ممنوع دانسته است؛^{۶۷} وی به آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ»^{۶۸} استناد کرده است و آن را دلیلی بر حرمت هر مقدار ربا می‌داند. این برداشت با آنچه سیوطی در الدر المنثور از ابن عباس نقل کرده، هماهنگ است: «حتی ربای کم و زیاد حرام است».^{۶۹}

وی همچنین به احادیثی استناد می‌کند که ربا را از گناهان کبیره دانسته‌اند و رباخوار، نویسنده و شاهد آن را مورد لعن قرار داده‌اند. به اعتقاد قرضاوی، شدت این تعابیر، نشان‌دهنده جایگاه ویژه تحریم ربا در شریعت است و هیچ اجتهادی نمی‌تواند آن را تغییر دهد.^{۷۰ و ۷۱}

۶۲. عبدالله بن عمر البیضاوی، أنوار التنزیل وأسرار التأویل، جلد ۲ (بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۱۸ ق)، ۸۷.

۶۳. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، جلد ۲ (تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴)، ۵۴۳.

۶۴. سید قطب ابراهیم حسین السید قطب، فی ظلال القرآن، جلد ۲ (بیروت و قاهره: دارالشروق، ۱۴۱۲ ق)، ۴۵۶.

۶۵. القرضاوی، فوائد البنوک هی الربا، ۳۰۲.

۶۶. القرضاوی، فوائد البنوک هی الربا، ۱۲.

۶۷. القرضاوی، فوائد البنوک هی الربا، ۱۳.

۶۸. بقره، آیه ۲۷۸.

۶۹. جلال‌الدین السیوطی، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، جلد ۲ (بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۶ ق)، ۱۱۰.

۷۰. القرضاوی، فوائد البنوک هی الربا، ۱۰۲.

تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های معاصر درباره آیات ربا... / عابد و ایماندار ۲۱۱

قرضاوی به تفصیل دیدگاه‌هایی را نقد می‌کند که میان ربای استثماری و بهره‌تولیدی تفاوت قائل‌اند؛^{۷۲} او معتقد است علت تحریم ربا در فقه اسلامی «الزیادة فی الدین» است و نه نوع مصرف یا میزان آن. از این رو، هر وامی، که با افزایش همراه باشد، اعم از مصرفی یا تولیدی با نرخ کم یا زیاد، مشمول حکم ربا خواهد بود؛ وی با استناد به اجماع فقهای مسلمان، تأکید می‌کند که این حکم کلی و فراگیر است و نمی‌توان آن را با ملاحظات اقتصادی جدید محدود کرد.^{۷۳ و ۷۴}

بخش مهمی از کتاب وی به پاسخگویی به استدلال‌های مدافعان بهره بانکی اختصاص دارد.^{۷۵} از جمله این استدلال‌ها تشبیه بهره به سود تجارت، نظریه ارزش زمانی پول، ضرورت بهره برای اقتصاد و اختصاص تحریم به ربای چندبرابر است. قرضاوی معتقد است سود تجارت حاصل کار و پذیرش ریسک است، در حالی که بهره بانکی سودی تضمین‌شده و بدون مشارکت واقعی در ریسک محسوب می‌شود؛ همچنین وی نظریه ارزش زمانی پول را فاقد توانایی تغییر حکم شرعی دانسته و تأکید می‌کند که ضرورت اقتصادی نیز مجوز نقض حکم الهی نیست. به باور او، تجربه بانک‌های اسلامی نشان داده است که امکان ایجاد نظام مالی کارآمد بدون بهره وجود دارد.^{۷۶ و ۷۷}

قرضاوی در کنار نقد بهره بانکی، راهکارهایی برای تحقق نظام مالی اسلامی ارائه می‌دهد؛^{۷۸} وی توسعه بانکداری اسلامی مبتنی بر عقود ماندن مضاربه، مشارکت، مرابحه و اجاره را جایگزین مناسبی برای نظام ربوی می‌داند و معتقد است این شیوه‌ها بر تقسیم واقعی سود و زیان استوارند و عدالت اقتصادی بیشتری را تأمین می‌کنند؛ همچنین از دولت‌های اسلامی می‌خواهد با ایجاد زیرساخت‌های قانونی، زمینه گسترش بانکداری اسلامی را فراهم کنند. این دیدگاه که نماینده جریان غالب

۷۱. فاضل لنکرانی و حسینی‌خواه، ربا در قرآن کریم، ۱۲.

۷۲. القرضاوی، فوائد البنوک هی الربا، ۲۸.

۷۳. القرضاوی، فوائد البنوک هی الربا، ۲۹.

۷۴. حسینی، «اشتباه مفهوم به مصداق در تعریف ربا و نقش آن در ارزیابی عملیات بانکی (مطالعه تطبیقی در قرآن، روایات و فقه امامیه)»، ۹۵-۱۲۳.

۷۵. القرضاوی، فوائد البنوک هی الربا، ۱۴۴-۱۵۷.

۷۶. القرضاوی، فوائد البنوک هی الربا، ۳۰-۳۲.

۷۷. حسن آشناو، مرتضی صفری‌تبار، و محبوبه هاشم‌پور دین‌آباد، «بررسی پیامدهای معنوی ربا از منظر قرآن و معارف اسلامی»، اولین کنفرانس بین‌المللی پژوهش در علوم دینی و حوزوی (۱۴۰۲): ۳۲-۴۴.

۷۸. القرضاوی، فوائد البنوک هی الربا، ۱۵۷.

فقه سنتی معاصر است، تأثیر گسترده‌ای بر شکل‌گیری مؤسسات مالی اسلامی داشته است.^{۷۹}

استدلال قرضای بر پشتوانه‌ای گسترده از میراث تفسیری استوار است. قرطبی در الجامع لأحكام القرآن می‌نویسد: «اجماع امت بر این است که هر قرضی که منفعتی به دنبال داشته باشد، ربا و حرام است».^{۸۰} فخر رازی نیز علت تحریم ربا را «اخذ عوض در برابر انتظار» می‌داند که در بهره بانکی نیز وجود دارد؛^{۸۱} همچنین زمخشری در تفسیر آیه «فَأَذْنُوا بِحَرْبٍ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ»^{۸۲} آن را شدیدترین تهدید قرآنی نسبت به یک گناه معرفی می‌کند.^{۸۳} قرضای با تکیه بر این پشتوانه تفسیری، تفکیک میان ربا و بهره را فاقد مبنای معتبر فقهی می‌داند. حتی ابن عاشور با وجود گرایش مقاصدی خود، تصریح می‌کند که تحریم ربا از احکام قطعی است و اجتهاد در اصل آن جایز نیست.^{۸۴}

۳-۴. بررسی دیدگاه محمد سعید العشماوی در الربا والفائدة فی الإسلام

محمد سعید العشماوی، قاضی و متفکر مصری در کتاب الربا والفائدة فی الإسلام با رویکردی مقاصدی و مصلحت‌گرا میان ربای استثمار و فایده اقتصادی تمایز قائل می‌شود؛ او معتقد است فهم احکام اسلامی باید براساس مقاصد شریعت و مصالح انسانی صورت گیرد، نه صرفاً بر پایه ظاهر الفاظ. العشماوی با نقد تحریم مطلق بهره از یکسو و نسبی‌سازی کامل حکم ربا از سوی دیگر، رویکردی میانه ارائه می‌کند که هم به متن دینی وفادار باشد و هم پاسخگوی نیازهای معاصر باشد.^{۸۵}

محور اصلی دیدگاه او، تفکیک میان ربای جاهلی و فایده اقتصادی معاصر است. العشماوی استدلال می‌کند که ربای محکوم در قرآن دارای ویژگی‌هایی همچون افزایش نامحدود بدهی، سوءاستفاده از نیاز بدهکار، عدم تناسب میان اصل بدهی و بازپرداخت و پیامدهای ویرانگر اقتصادی بوده است؛ او با بررسی شأن نزول آیات و شرایط اقتصادی عصر

۷۹. مصطفی نجات، «بررسی آیات مربوط به ربا و انطباق آن با سامانه‌های بانکی بدون بهره»، بیست و یکمین همایش

ملی پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی در ایران (۱۴۰۴): ۸۲-۹۸.

۸۰. القرطبی، الجامع لأحكام القرآن، ۳: ۳۶۴.

۸۱. الرازی، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، ۷: ۹۲.

۸۲. بقره، آیه ۲۷۹.

۸۳. زمخشری، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، ۱: ۳۳۰.

۸۴. ابن عاشور، التحریر والتنویر، ۳: ۱۰۸.

۸۵. العشماوی، الربا والفائدة فی الإسلام، ۶۰.

تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های معاصر درباره آیات ربا... / عابد و ایماندار ۲۱۳

جاهلی نشان می‌دهد که ربا ازاری برای استثمار طبقاتی و تمرکز ثروت در دست گروهی محدود بوده است؛^{۸۶} از این رو، تحریم ربا را بخشی از برنامه اصلاحی اسلام برای تحقق عدالت اقتصادی و حمایت از محرومان می‌داند.^{۸۷} به اعتقاد وی، فایده اقتصادی در نظام مالی جدید ماهیتی متفاوت دارد و تا زمانی که با ظلم و استثمار همراه نباشد، نمی‌توان آن را در حکم ربای جاهلی دانست.^{۸۸ و ۸۹}

العشماوی در نقد خوانش‌های ظاهرگرایانه، تأکید می‌کند که تفسیر لفظی آیات بدون توجه به مقاصد شریعت، ممکن است به نتایج نادرست بینجامد.^{۹۰} از نظر او، برخی فقهای سنتی، بیش از اندازه بر صورت حکم تمرکز کرده‌اند و از هدف اصلی آن، یعنی جلوگیری از ظلم و استثمار، فاصله گرفته‌اند. وی قرآن را کتاب هدایت می‌داند و معتقد است احکام آن باید در پرتو اهداف کلی شریعت تفسیر شوند. بنابراین، اگر یک معامله مالی در خدمت عدالت، رفاه عمومی و توسعه اقتصادی باشد، صرف شباهت ظاهری آن به برخی مصادیق فقهی ربا برای حرمت کافی نیست.^{۹۱ و ۹۲}

مصلحت‌گرایی و توجه به مقاصد شریعت، اساس روش‌شناسی العشماوی را تشکیل می‌دهد؛^{۹۳} او با استناد به قواعدی چون «لا ضرر و لا ضرار» و اصل رفع حرج، معتقد است تحریم مطلق بهره در شرایط اقتصادی جدید می‌تواند به زیان مسلمانان و مانع مشارکت آنان در فعالیت‌های اقتصادی شود. به باور وی، یکی از مقاصد اساسی شریعت حفظ مال و تسهیل معیشت انسان است و هر تفسیری که به نقض این مقصود بینجامد، نیازمند بازنگری خواهد بود. او این رویکرد را نه نفی احکام شرعی، بلکه تلاشی برای فهم عمیق‌تر و کارآمدتر آنها می‌داند.^{۹۴ و ۹۵}

۸۶. العشماوی، الربا والفائدة فی الإسلام، ۲۶، ۳۹، ۸۷ و ۹۰.

۸۷. گلگون و اسدی کوه‌باد، «بررسی تحریم ربا به عنوان یکی از راه‌های مبارزه با فقر اقتصادی از منظر قرآن کریم»، ۳۷-۵۱.

۸۸. العشماوی، الربا والفائدة فی الإسلام، ۵۷-۶۰.

۸۹. میرخانی، ربا و قرض الحسنه در قرآن حکیم، ۳۹.

۹۰. العشماوی، الربا والفائدة فی الإسلام، ۳۰-۳۲.

۹۱. العشماوی، الربا والفائدة فی الإسلام، ۳۳، ۵۹-۶۳.

۹۲. رستمی لاهیجانی، ربا در آئینه قرآن و روایات و فقه امامیه و اهل سنت، ۹۹.

۹۳. العشماوی، الربا والفائدة فی الإسلام، ۸-۹.

۹۴. العشماوی، الربا والفائدة فی الإسلام، ۱۵-۱۷، ۲۵ و ۶۰.

۹۵. اعرابی، ناصح، و نجفی، «شیوه تربیتی قرآن کریم در تغییر رفتار مخاطبان عصر نزول در آیات نهی از ربا از دیدگاه فریقین»، ۶۶-۸۹.

العشماوی برای تشخیص ربای حرام از فایده مجاز، معیارهایی همچون عدالت در توزیع سود و زیان، شفافیت قرارداد، عدم سوء استفاده از نیاز طرف مقابل، تناسب میان وام و بازپرداخت و کارکرد اقتصادی و اجتماعی معامله را مطرح می‌کند.^{۹۶ و ۹۷} بر این اساس، بهره بانکی با نرخ متعارف، که در فعالیت‌های تولیدی به کار گرفته شود و بر پایه توافق آگاهانه طرفین باشد، لزوماً مصداق ربای قرآنی نخواهد بود. این دیدگاه با استقبال برخی نواندیشان و نقد شدید طرفداران فقه سنتی مواجه شده است.^{۹۸}

رویکرد مقاصدی العشماوی با برخی تفاسیر کلاسیک هم‌پوشانی‌هایی دارد. ابن عاشور در التحریر والتنویر هدف اصلی تحریم ربا را جلوگیری از ظلم و استثمار اقتصادی می‌داند؛^{۹۹} هرچند در نهایت به تحریم مطلق ربا می‌رسد. سید قطب نیز ربا را نظامی برای استثمار طبقاتی معرفی می‌کند؛^{۱۰۰} همچنین بیضاوی به نقش ربای جاهلی در به بند کشیدن فقرا اشاره کرده است.^{۱۰۱} العشماوی با تکیه بر این مبانی، معیار حرمت را وجود استثمار می‌داند، نه صرف صورت معامله. این برداشت با دیدگاه فیض کاشانی، که هرگونه زیادت در قرض را ربا می‌شمارد،^{۱۰۲} تفاوتی بنیادین دارد و نشان‌دهنده اولویت محتوا بر صورت در روش تفسیری اوست.

۴. مقایسه تطبیقی دیدگاه‌ها

۴-۱. وجوه اشتراک میان چهار رویکرد

بلعید، شحور، قرض‌اوی و العشماوی در تشخیص ماهیت استثماری ربای جاهلی و اهمیت بستر تاریخی نزول آیات ربا اشتراک دارند. همگی به «ربای الجاهلیه» اشاره می‌کنند که در آن طلبکار با تهدید «أَتُرَبِّي أَمْ تُقْضِي» بدهی را افزایش می‌داد و این امر به استثمار و بردگی اقتصادی فقرا می‌انجامید. از این رو، هر چهار متفکر زمینه اجتماعی و اقتصادی عصر نزول را عنصری مهم در فهم آیات ربا می‌دانند؛ هرچند در نتایج فقهی حاصل از این تحلیل تاریخی اختلاف دارند.

۹۶. العشماوی، الربا والفائدة فی الإسلام، ۲۵.

۹۷. موسوی راد و موسوی راد، «بررسی فقهی گستره حرمت ربا نسبت به مطلق دیون از منظر قرآن کریم»، ۴۲-۲۵.

۹۸. مظفری مجد، پژوهشی در قرآن و نهج البلاغه: مبارزه کوبنده اسلام با ربا، احتکار، فقر و تنگدستی، ۴: ۵۸-۴۵.

۹۹. ابن عاشور، التحریر والتنویر، ۳: ۱۰۵.

۱۰۰. السید قطب، فی ظلال القرآن، ۱: ۳۲۱.

۱۰۱. البیضاوی، أنوار التنزیل وأسرار التأویل، ۱: ۱۱۵.

۱۰۲. الفیض الکاشانی، تفسیر الصافی، ۱: ۳۱۴.

وجه مشترک دیگر، توجه به نقش عقل در فهم و تطبیق احکام دینی است. شحرور عقل را محور اجتهاد در چهارچوب حدود الهی می‌داند؛ بلعید از رویکرد هرمنوتیکی و علوم انسانی معاصر بهره می‌گیرد؛ العشماوی عقل را ابزار تشخیص مصالح و مفاسد و تحقق مقاصد شریعت می‌شمارد؛ قرضاوی نیز در کنار پابندی به نصوص بر تحلیل عقلانی آثار اجتماعی و اقتصادی ربا تأکید می‌کند. این رویکرد نشان می‌دهد که هر چهار اندیشمند، هرچند با درجات متفاوت به فهمی عقلانی و پویا از احکام توجه دارند.

همچنین همه آنان میان ظاهر حکم و هدف آن پیوند برقرار کرده‌اند و عدالت اقتصادی و حمایت از اقشار ضعیف را از اهداف اصلی تحریم ربا می‌دانند.^{۱۰۳} بلعید و شحرور این هدف را در مبارزه با استثمار جست‌وجو می‌کنند؛ العشماوی آن را محور رویکرد مقاصدی خود قرار می‌دهد و قرضاوی نیز با تأکید بر حرمت مطلق ربا، آثار زیان‌بار آن بر عدالت اجتماعی و افزایش شکاف طبقاتی را برجسته می‌کند؛ بنابراین با وجود اختلاف در تفسیر و دامنه حکم، همه این متفکران بر رسالت عدالت خواهانه اسلام و کارکرد اجتماعی تحریم ربا تأکید دارند.

این اشتراک‌ها با دیدگاه مفسران کلاسیک نیز همخوانی دارد. طبرسی در مجمع‌البیان ربای جاهلیت را افزایش مکرر بدهی در برابر تمدید مهلت پرداخت معرفی می‌کند.^{۱۰۴} سیوطی در الدر المنثور روایات متعددی از ابن عباس و دیگر صحابه درباره ماهیت استثماری و چندبرابری ربا را نقل کرده است.^{۱۰۵} ابن کثیر نیز همین شیوه را از مصادیق رایج ربا در جاهلیت می‌داند.^{۱۰۶} با این حال، همانگونه که مکارم شیرازی در تفسیر نمونه یادآور می‌شود، شناخت بستر تاریخی نباید به محدود کردن حکم قرآنی بینجامد، زیرا قرآن احکامی کلی و فرازمانی ارائه می‌کند.^{۱۰۷}

همین مسئله، یعنی نسبت میان «فهم تاریخی» و «جاودانگی حکم»، مهم‌ترین محور اختلاف میان این چهار رویکرد است.

۱۰۳. حسینی، «اشتباه مفهوم به مصداق در تعریف ربا و نقش آن در ارزیابی عملیات بانکی (مطالعه تطبیقی در قرآن، روایات و فقه امامیه)»، ۹۵-۱۲۳.

۱۰۴. الطبرسی، مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن، ۲: ۳۸۵.

۱۰۵. السیوطی، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، ۲: ۱۱۲.

۱۰۶. ابن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ۱: ۳۴۷.

۱۰۷. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۲: ۵۴۱.

۴-۲. وجوه افتراق و نقاط اختلاف

مهم‌ترین نقطه اختلاف میان این چهار متفکر، جایگاه آنان در طیف سنت‌گرایی و نوگرایی است. قرضای نماینده رویکرد سنتی است که تحریم ربا را مطلق، قطعی و غیرقابل تغییر می‌داند و هرگونه تفکیک میان ربا و بهره را مردود می‌شمارد. در مقابل، شحرور و بلعید در رویکردی نوگرایانه، بهره بانکی متعارف را خارج از قلمرو ربای قرآنی می‌دانند؛ شحرور با تکیه بر نظریه حدود و بلعید با رویکرد هرمنوتیکی - تاریخی. العشماوی نیز با تأکید بر مقاصد شریعت، موضعی میانه اتخاذ می‌کند که نه به تحریم مطلق بهره می‌انجامد و نه به اباحه کامل آن.

دومین محور اختلاف، دامنه تحریم ربا است. قرضای هرگونه افزایش بر اصل وام را بدون توجه به میزان، هدف یا شرایط آن حرام می‌داند. در مقابل، شحرور، بلعید و العشماوی تحریم را ناظر به ربای استثمار می‌دانند؛ شحرور با استناد به تعبیر «أَضْعَافًا مُّضَاعَفَةً»،^{۱۰۸} بلعید با تأکید بر ربای جاهلی و العشماوی با معیار ظلم و استثمار. این اختلاف در تعیین قلمرو ربا تأثیر مستقیمی بر ارزیابی فقهی نظام بانکداری معاصر دارد.

سومین اختلاف به جایگاه اجتهاد و میزان انعطاف‌پذیری احکام باز می‌گردد. قرضای به دلیل وجود نصوص قطعی و اجماع فقها، اجتهاد در اصل حکم ربا را جایز نمی‌داند. در مقابل، شحرور اجتهاد را ضرورتی دائمی در چهارچوب حدود الهی تلقی می‌کند. بلعید نیز فهم دینی را فرآیندی تاریخی و پویا می‌داند که در هر عصر نیازمند بازخوانی است. العشماوی نیز با تکیه بر مقاصد شریعت، اجتهاد مقاصدی را برای پاسخگویی به مسائل جدید ضروری می‌شمارد. این تفاوت، بیانگر اختلافی عمیق درباره نسبت عقل و نص در فرآیند استنباط احکام است.

ریشه این اختلاف‌ها را باید در تفاوت روش‌های تفسیری جست‌وجو کرد. زمخشری در الکشاف با رویکردی لغوی و بلاغی، واژه «الربا» را ناظر به مطلق زیادت می‌داند و هیچ گزینه‌ای برای تخصیص آن نمی‌پذیرد.^{۱۰۹} این مبنا با دیدگاه قرضای و جریان سنتی همسو است. در مقابل، ابن‌عاشور در التحریر والتنویر تأکید می‌کند که فهم احکام بدون توجه به مقاصد و حکمت‌های آنها به ظاهرگرایی و دور شدن از روح شریعت می‌انجامد؛^{۱۱۰} همچنین

۱۰۸. آل‌عمران، آیه ۱۳۰.

۱۰۹. زمخشری، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، ۱: ۳۲۵.

۱۱۰. ابن‌عاشور، التحریر والتنویر، ۱: ۳۹.

تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های معاصر درباره آیات ربا... / عابد و ایماندار ۲۱۷

فیض کاشانی با استناد به روایت «کل قرض جرّ منفعة فهو ربا»^{۱۱۱} از دیدگاه مطلق‌گرایانه دفاع می‌کند؛ در حالی که سید قطب تلاش برای تفکیک میان ربا و بهره را ناشی از تأثیرپذیری از نظام سرمایه‌داری غربی می‌داند.^{۱۱۲} این اختلاف‌ها نشان‌دهنده شکاف روش‌شناختی و ایدئولوژیک عمیق میان رویکردهای سنتی و نوگرای معاصر در تفسیر آیات ربا است.

۴-۳. ارزیابی انتقادی استدلال‌ها

دیدگاه قرض‌اوی از استحکام روایی و اجماعی بالایی برخوردار است و با استناد به آیات صریح، احادیث متواتر، اجماع فقها و سیره صحابه، پایه‌ای محکم می‌سازد؛ او همچنین با پیشنهاد بانکداری اسلامی مبتنی بر عقود شرعی، راهکار عملی ارائه می‌دهد و نشان می‌دهد که تحریم مطلق بهره نظام اقتصادی را فلج نمی‌کند. این رویکرد برای میلیون‌ها مسلمان، که به دنبال پایبندی کامل به احکام ظاهری شریعت هستند، جذابیت زیادی دارد.

با این حال، ضعف اصلی قرض‌اوی در تعمیم مکانیکی حکم ربای جاهلی به بهره بانکی معاصر نهفته است و تفاوت‌های بنیادین ساختار اقتصادی، ریسک، هدف وام و نقش پول در دو عصر را نادیده می‌گیرد. تجربه عملی بانک‌های اسلامی نیز نشان می‌دهد که بسیاری از عقود درواقع بهره را با پوشش شرعی عرضه می‌کنند و این واقعیت انتقاد «توجه به صورت نه محتوا» را تقویت می‌کند.

دیدگاه بلعید با روش هرمنوتیکی قوی و توجه دقیق به بستر تاریخی، تمایز روشنی میان صورت تاریخی حکم و مقصود عدالت‌طلبانه شارع ایجاد می‌کند. او به‌خوبی نشان می‌دهد که هدف اصلی قرآن مبارزه با استثمار شدید و نابودی اقتصادی فقرا بوده است و بهره بانکی معاصر را با این هدف مقایسه می‌کند. این رویکرد راهی منطقی برای تطبیق احکام با واقعیات مدرن می‌گشاید؛ اما خطر اصلی آن در زیاده‌روی در تفکیک صورت و محتواست که می‌تواند به نسبی‌گرایی گسترده و تضعیف احکام قطعی دیگر منجر شود. درواقع ایشان در تطبیق بهره بانکی با مفهوم «بیع» قرآنی، تفاوت ماهوی میان سود ناشی از ریسک واقعی (در بیع) و سود ثابت و بدون ریسک (در بهره بانکی) را نادیده می‌گیرد.

نظریه حدود شحرور نوآوری روش‌شناختی بزرگی به شمار می‌رود و با ایجاد فضای گسترده اجتهاد در چهارچوب حدود الهی، امکان پاسخگویی پویا به نیازهای زمان را فراهم

۱۱۱. الفیض الکاشانی، تفسیر الصافی، ۱: ۳۱۳.

۱۱۲. السید قطب، فی ظلال القرآن، ۱: ۳۲۴.

می‌کند. این نظریه برای مسلمانان تحصیل کرده معاصر، که به دنبال دینداری عقلانی هستند، جذابیت زیادی دارد و اجتهاد را احیا می‌کند. با این حال، پایه نظری آن یعنی تمایز میان کتاب و القرآن و مفهوم «حدود» از نظر اکثر علما فاقد پشتوانه محکم قرآنی و حدیثی است و بیشتر بر تأویل‌های شخصی استوار می‌شود. منتقدان، هشدار می‌دهند که این روش در عمل به نسبی‌گرایی کامل در احکام می‌انجامد و شدت لحن قرآن در تحریم ربا (اعلان جنگ از سوی خدا) را با ادعای محدود بودن تحریم به ربای چندبرابر شده، سازگار نمی‌کند.^{۱۱۳}

دیدگاه العشماوی با رویکرد مقاصدی متعادل، تعادل مناسبی میان وفاداری به روح شریعت و پاسخگویی به نیازهای معاصر برقرار می‌کند. او با معیار «وجود یا عدم استثمار و ظلم» به جای شکل ظاهری معامله، راهکاری اخلاقی و عملی‌تر از تحریم مطلق ارائه می‌دهد و از تجربه قضایی طولانی خود بهره می‌برد. این روش انعطاف لازم را به فقه اقتصادی می‌بخشد؛ اما بزرگترین ضعف آن، ابهام در معیارهای دقیق تشخیص استثمار است؛ آیا نرخ بهره ملاک است؟ هدف وام؟ وضعیت طرفین؟ این ابهام امکان سوء استفاده گسترده و توجیه معاملات ربوی با ادعای «عدم ظلم» را فراهم می‌کند؛ همچنین تأکید بیش از حد بر مقاصد می‌تواند به عقل‌گرایی افراطی منجر شود که عقل انسانی را بر نص قرآنی، حاکم می‌گرداند.

در مجموع، هیچ یک از چهار دیدگاه از نقد مصون نمی‌ماند. قرض‌واوی استحکام روایی دارد؛ اما به ظاهرگرایی می‌انجامد؛ بلعید و شحور نوآوری روش شناختی می‌آورند، اما خطر نسبی‌گرایی ایجاد می‌کنند؛ العشماوی راه میانه می‌گشاید، اما با ابهام معیارها مواجه می‌شود. راه حل اصلی در گفت‌وگوی سازنده میان این جریان‌ها و ترکیب قوت‌های هر کدام نهفته است تا فقه اقتصادی اسلامی هم به نصوص وفادار بماند، هم عدالت اجتماعی را محقق کند و هم به پیچیدگی‌های اقتصاد معاصر پاسخ دهد.

ارزیابی انتقادی استدلال‌های چهارگانه، نیازمند بازگشت به اصول تفسیری و قواعد استنباط است. بیضاوی در انوار التنزیل، قاعده مهمی را مطرح می‌کند: «العبرة بعموم اللفظ لا بخصوص السبب»؛ عبرت به عمومیت لفظ است نه به خصوصیت سبب نزول^{۱۱۴} که مبنای استدلال قرض‌واوی برای تحریم مطلق است. در مقابل، ابن عاشور این قاعده را نقد می‌کند و می‌نویسد: «گاهی سبب نزول به قدری با حکم مرتبط است که نادیده گرفتن آن به سوء تفاهم منجر می‌شود».^{۱۱۵}

۱۱۳. پاکتچی، شیرزاد، و شیرزاد، «بازخوانی انگاره ربا در قرآن کریم با تکیه بر الگوهای انسان‌شناسی اقتصادی»، ۹۲-۶۱.

۱۱۴. البیضاوی، انوار التنزیل وأسرار التأویل، ۱: ۱۱۶.

۱۱۵. ابن عاشور، التحریر والتتویر، ۱: ۴۲.

مکارم شیرازی در تفسیر نمونه، راه میانه‌ای پیشنهاد می‌دهد: «هرچند حکم از سبب نزول عام‌تر است، اما درک دقیق، سبب نزول به فهم حکمت و فلسفه حکم کمک می‌کند».^{۱۱۶} سید قطب با رویکرد اجتماعی، ضعف دیدگاه‌های نوگرا را در نادیده گرفتن «خطر نظام‌مند بهره در تشدید نابرابری» می‌داند و می‌نویسد: «بهره بانکی هرچند در ظاهر همراه با توافق طرفین است، اما در عمل به استثمار نظام‌مند منجر می‌شود».^{۱۱۷} فیض کاشانی با استناد به روایات، هرگونه اجتهاد در مقابل نص صریح را رد می‌کند: «باب اجتهاد در برابر نصوص قطعی بسته است».^{۱۱۸} این تنوع آرا تفسیری نشان می‌دهد که هیچ یک از چهار دیدگاه نمی‌تواند ادعای انحصار حقیقت کند و راه حل پایدار در گفت‌وگوی سازنده نهفته است.

۵. پیامدهای فقهی و اجتماعی دیدگاه‌ها

۵-۱. تأثیرات بر فقه اقتصادی و نظام بانکداری اسلامی

دیدگاه سنتی قرضای، که بهره بانکی را کاملاً ربا می‌داند، مبنای اصلی شکل‌گیری بانکداری اسلامی بوده است و منجر به طراحی عقود شرعی مانند مضاربه، مشارکت، مرابحه، اجاره شده است که هدفشان تقسیم واقعی سود و زیان و پرهیز از بهره ثابت است. این عقود امروزه در بسیاری از کشورهای اسلامی و حتی غیراسلامی اجرا می‌شوند، اما در عمل با انتقادهای جدی مواجه‌اند؛ بسیاری معتقدند، این ابزارها در واقع بهره را با پوشش شرعی ارائه می‌دهد، هزینه‌های عملیاتی بالاتر، پیچیدگی قراردادهای و کاهش رقابت‌پذیری را به همراه دارند و اعتمادبخشی از مشتریان را سلب کرده‌اند.^{۱۱۹}

اگر دیدگاه‌های نوگرایانه بلعید و شحور، پذیرفته شوند، می‌توانند نظام بانکی موازی را عملاً بی‌معنا کنند، موانع فقهی را از سر راه توسعه اقتصادی بردارند و مشارکت آسان‌تر مسلمانان در نظام مالی جهانی را ممکن سازند. این رویکرد تناقضات موجود در بانکداری اسلامی را نیز حل می‌کند، اما تاکنون به دلیل مقاومت شدید نهادهای فقهی سنتی و برجسب «تسلیم در برابر سرمایه‌داری» و «انحراف از احکام صریح قرآن»، نتوانسته جایگاه رسمی در فقه مذاهب اسلامی پیدا کند.^{۱۲۰}

۱۱۶. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱: ۸۷.

۱۱۷. السید قطب، فی ظلال القرآن، ۱: ۳۲۶.

۱۱۸. فیض الکاشانی، تفسیر الصافی، جلد ۱، ۸۷.

۱۱۹. آشناو، صفری‌تبار، و هاشم‌پور دین‌آباد، «بررسی پیامدهای معنوی ربا از منظر قرآن و معارف اسلامی»، ۵۵.

۱۲۰. شمسی خلوت و شمسی خلوت، سودهای نهان: تحلیلی بر ربا در قرآن و سنت.

رویکرد مقاصدی العشماوی راهی میانه پیشنهاد می‌دهد: به جای تمرکز بر شکل ظاهری معامله، معیار را وجود یا عدم استثمار و ظلم قرار می‌دهد. این دیدگاه می‌تواند انعطاف بیشتری به بانکداری اسلامی ببخشد و ابزارهای مالی متنوع‌تر و کارآمدتری را ممکن کند، اما اجرای آن نیازمند تدوین معیارهای دقیق، شفاف و قابل‌سنجش و همچنین نهادهای نظارتی قوی است تا از سوءاستفاده و توجیه معاملات ربوی جلوگیری شود؛ در غیر این صورت، ابهام معیارها می‌تواند به هرج‌ومرج فقهی منجر گردد.^{۱۲۱} چالش‌های عملی همه دیدگاه‌ها مشهود است.^{۱۲۲} نظام سنتی با هزینه زیاد، پیچیدگی و بی‌اعتمادی روبه‌روست؛ دیدگاه‌های نوگرا با مقاومت اجتماعی-نهادی مواجه‌اند و پذیرش گسترده آنها نیازمند تحول فرهنگی طولانی‌مدت است؛ عدم اجماع فقهی نیز سردرگمی عملی برای مردم عادی ایجاد کرده است. راهکارهای پیشنهادی هم متفاوت‌اند: جریان سنتی خواستار گسترش کامل بانکداری اسلامی، تصویب قوانین حمایتی و آموزش عمومی است؛ بلعید و شحرور بازنگری در فهم ربا و مشارکت بدون گناه در نظام جهانی را توصیه می‌کنند؛ العشماوی نظام بانکی را با معیار عدالت و عدم استثمار می‌سنجد.^{۱۲۳}

پیامدهای فقهی دیدگاه‌های چهارگانه بر نظام بانکداری اسلامی با اختلافات تفسیری در فهم احکام معاملات ارتباط مستقیم دارد. قرطبی در الجامع لأحكام القرآن با تفصیل به تفاوت میان «بیع» و «ربا» پرداخته و می‌نویسد: «در بیع، سود در برابر ریسک و کار است، اما در ربا افزایش بدون عوض واقعی است».^{۱۲۴} این تمایز، پایه طراحی عقود اسلامی مانند مضاربه و مشارکت شده است. رازی در التفسیر الکبیر، حکمت اقتصادی تحریم ربا را اینگونه بیان می‌کند: «ربا موجب رکود اقتصادی می‌شود، چراکه صاحبان سرمایه به جای سرمایه‌گذاری در تجارت به قرض‌دادن با بهره روی می‌آورند»^{۱۲۵} که توجیه اقتصادی برای بانکداری مشارکتی است؛ اما ابن‌عاشور هشدار می‌دهد: «اگر عقود اسلامی در عمل همان بهره را با نام دیگر ارائه دهند از مقصود شارع فاصله گرفته‌ایم»^{۱۲۶} که انتقادی به کاربرد صوری عقود است. مکارم

۱۲۱. مظفری مجد، پژوهشی در قرآن و نهج البلاغه: مبارزه کوبنده اسلام با ربا، احتکار، فقر و تنگدستی، ۴: ۵۸-۴۵.

۱۲۲. نجات، «بررسی آیات مربوط به ربا و انطباق آن با سامانه‌های بانکی بدون بهره»، ۸۲-۹۸.

۱۲۳. زهرا ولی‌محمدی، سلمان ولی‌محمدی، و سید حسن شفیعی، «معنا و مفهوم ربا در قرآن و حدیث و تطبیق آن با قوانین بانکی»، دوازدهمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های دینی، علوم اسلامی، فقه و حقوق در ایران و جهان اسلام (۱۴۰۳): ۱۸-۲۸.

۱۲۴. القرطبی، الجامع لأحكام القرآن، ۳: ۳۶۶.

۱۲۵. الرازی، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، ۷: ۹۴.

۱۲۶. ابن‌عاشور، التحریر والتنویر، ۳: ۱۱۰.

تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های معاصر درباره آیات ربا... / عابد و ایماندار ۲۲۱

شیرازی در تفسیر نمونه با اشاره به آیه «وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ» تأکید می‌کند: «اسلام مخالف سود نیست، بلکه مخالف سود بدون کار و ریسک است».^{۱۲۷} سید قطب با لحن انتقادی می‌نویسد: «بانکداری اسلامی، فقط زمانی موفق است که واقعاً مبتنی بر عدالت باشد نه صرفاً تغییر نام‌ها».^{۱۲۸} این دیدگاه‌های تفسیری نشان می‌دهد که چالش اصلی بانکداری اسلامی نه فقدان مبانی شرعی، بلکه شکاف میان نظریه و عمل است.

۵-۲. بازتاب اجتماعی و افق‌های نوین تفسیری

دیدگاه سنتی یوسف قرضاوی در میان توده مسلمانان و نهادهای رسمی از پذیرش بسیار گسترده‌ای برخوردار است و بانکداری اسلامی را به گزینه‌ای مشروع و حتی ترجیحی برای میلیون‌ها نفر تبدیل کرده است. این رویکرد با فهم رایج از احکام قطعی شریعت کاملاً همخوانی دارد و در کشورهای محافظه‌کار، هر گونه بازنگری در تحریم ربا را انحراف از دین تلقی می‌کند.^{۱۲۹}

در مقابل، آرای صادق بلعید و به‌ویژه محمد شحرور با واکنش‌های تند علمای سنتی مواجه شده و اغلب با برجسب «غربی‌سازی اسلام»، «تضعیف احکام صریح قرآن» یا «انحراف عقیدتی» روبه‌رو شده است؛ همین امر، گسترش اجتماعی این دیدگاه‌ها را به شدت محدود کرده و آنها را عمدتاً به محافل روشنفکری و دانشگاهی رانده است. در سطح فقه رسمی، مجامع معتبر مانند مجمع الفقه الاسلامی (وابسته به سازمان همکاری اسلامی) و بیشتر شوراهای فتوای کشورهای اسلامی، همچنان بر تحریم مطلق بهره بانکی به عنوان ربا حرام تأکید می‌ورزند و فتواهای متعدد و قاطعی در این زمینه صادر می‌کنند.^{۱۳۰}

در محافل علمی و پژوهشی معاصر، حتی بسیاری از متفکران محافظه‌کار به محدودیت‌های تفسیر سنتی ربا در مواجهه با پیچیدگی‌های اقتصاد جهانی اذعان می‌کنند و ضرورت بازگشت به مقاصد اصلی شریعت (عدالت اقتصادی، حمایت از محرومان، رفع حرج و تسهیل معیشت) را برجسته می‌سازند.^{۱۳۱}

۱۲۷. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۲: ۵۴۵.

۱۲۸. السید قطب، فی ظلال القرآن، ۱: ۳۲۸.

۱۲۹. میرخانی، ربا و قرض الحسنه در قرآن حکیم، ۳۹.

۱۳۰. اعرابی، ناصح، و نجفی، «شیوه تربیتی قرآن کریم در تغییر رفتار مخاطبان عصر نزول در آیات نهی از ربا از دیدگاه فریقین»، ۸۹-۶۶.

۱۳۱. موسوی راد و موسوی راد، «بررسی فقهی گستره حرمت ربا نسبت به مطلق دیون از منظر قرآن کریم»، ۲۵-۴۲.

بازتاب اجتماعی دیدگاه‌های چهارگانه، نشان‌دهنده تنش میان «تفسیر سنتی» و «نیازهای معاصر» است. زمخشری در الکشاف با تأکید بر شدت لحن آیات ربا می‌نویسد: «خداوند در هیچ گناهی به اندازه ربا تهدید نکرده که فرموده: فَأَذْنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ»^{۱۳۲} که مبنای مقاومت اجتماعی در برابر بازنگری در حکم ربا است. در مقابل، ابن عاشور با نگاه آینده‌نگر می‌نویسد: «اجتهاد در فهم احکام نه تنها جایز، بلکه ضروری است، چراکه شرایط اجتماعی و اقتصادی تغییر می‌کند».^{۱۳۳} فیض کاشانی با تأکید بر روایات، هر گونه تسامح در ربا را خطرناک می‌داند: «امام صادق (ع) فرمود: درهم ربا نزد خدا از هفتاد زنای محرم بدتر است»^{۱۳۴} که شدت موضع سنتی را توجیه می‌کند. سید قطب در فی ظلال القرآن با دیدگاه اجتماعی‌تر می‌نویسد: «ربا نه تنها گناه فردی، بلکه آفت اجتماعی است که نظام اقتصادی را فاسد می‌کند».^{۱۳۵} مکارم شیرازی راه میانه را پیشنهاد می‌کند: «باید میان پابندی به اصول قطعی و انعطاف در مصادیق، تعادل برقرار کرد».^{۱۳۶} بیضاوی در انوار التنزیل با اشاره به آیه «يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُزِيلُ الصَّدَقَاتِ»^{۱۳۷} می‌نویسد: «خداوند برکت را از ربا می‌گیرد و به صدقات می‌دهد»^{۱۳۸} که نشان می‌دهد راه حل نهایی نه در توجیه بهره، بلکه در احیای اقتصاد مبتنی بر انفاق و مشارکت است. افق‌های نوین تفسیری باید گفت وگویی سازنده میان این دیدگاه‌ها را ممکن کند تا هم به نصوص وفادار بماند و هم به واقعیات معاصر پاسخگو باشد.

۶. نتیجه‌گیری

تحریم ربا یکی از مهم‌ترین احکام اقتصادی اسلام است که در عصر جدید با گسترش نظام‌های مالی و بانکی به یکی از چالش‌های اصلی فقه اقتصادی تبدیل شده است. این پژوهش با روش تحلیلی - تطبیقی، دیدگاه‌های صادق بلعید، محمد شحرور، یوسف قرضاوی و محمد سعید العشماوی را درباره آیات ربا و پیامدهای فقهی - اجتماعی آنها بررسی کرده است.

۱۳۲. زمخشری، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، ۱: ۳۳۱.

۱۳۳. ابن عاشور، التحریر والتنویر، ۱: ۴۵.

۱۳۴. الفیض الکاشانی، تفسیر الصافی، ۱: ۳۱۶.

۱۳۵. لسید قطب، فی ظلال القرآن، ۱: ۳۲۹.

۱۳۶. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱: ۹۰.

۱۳۷. بقره، آیه ۲۷۶.

۱۳۸. البیضاوی، أنوار التنزیل وأسرار التأویل، ۱: ۱۱۸.

یافته‌ها نشان می‌دهد که هر چهار متفکر در تشخیص ماهیت استثمار ربای جاهلی و اهمیت بستر تاریخی نزول آیات، اتفاق نظر دارند، اما در نتایج عملی، اختلافات چشمگیری میان آنان وجود دارد. قرض‌آوی به مثابه نماینده رویکرد سنتی، هر گونه افزایش بر اصل وام را مصداق ربا می‌داند و بر تحریم مطلق آن تأکید می‌کند؛ دیدگاهی که از پشتوانه روایی و اجماعی برخوردار است، اما کمتر به تفاوت‌های ساختار اقتصادی معاصر توجه دارد. در مقابل، بلعید و شحرور با رویکردهای هرمنوتیکی و نظریه حدود، میان ربای استثمار و بهره‌بانکی تمایز قائل می‌شوند و امکان انطباق احکام با شرایط جدید را مطرح می‌کنند، هرچند این رویکردها با نقد نسبی‌گرایی مواجه‌اند. العشماوی نیز با تکیه بر مقاصد شریعت، معیار حرمت را وجود ظلم و استثمار می‌داند و راهی میانه ارائه می‌کند، اگرچه تعیین دقیق حدود استثمار در دیدگاه او با ابهاماتی همراه است.

از منظر نظری، پژوهش نشان داد که اختلاف در تفسیر آیات ربا بیش از آنکه ناشی از اختلاف در متن باشد، ریشه در تفاوت مبانی روش‌شناختی دارد؛ به گونه‌ای که قرض‌آوی بر نقل و اجماع، العشماوی بر مقاصد شریعت، بلعید بر بستر تاریخی و شحرور بر عقل‌گرایی و نظریه حدود تکیه می‌کنند. این یافته نشان می‌دهد که فهم آیات احکام در عصر جدید، حاصل تعامل میان متن، زمینه تاریخی و ابزارهای معرفتی است و بدون توجه به این مبانی نمی‌توان درباره برتری یک تفسیر، داوری قطعی کرد.

سیاهه منابع

قرآن کریم.

الف- منابع فارسی:

آشناو، حسن. «پژوهشی با رویکرد جامعه آماری ربا در قرآن»، اولین کنفرانس بین‌المللی پژوهش در علوم دینی و حوزوی (۱۴۰۲): ۵۵-۶۷.

آشناو، حسن، مرتضی صفری تبار، و محبوبه هاشم‌پور دین‌آباد. «بررسی پیامدهای معنوی ربا از منظر قرآن و معارف اسلامی»، اولین کنفرانس بین‌المللی پژوهش در علوم دینی و حوزوی (۱۴۰۲): ۳۲-۴۴.

اعرابی، غلامحسین، علی‌احمد ناصح، و رضا نجفی. «شیوه تربیتی قرآن کریم در تغییر رفتار مخاطبان عصر نزول در آیات نهی از ربا از دیدگاه فریقین»، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی ۸، شماره ۲ (اسفند ۱۳۹۷): ۶۵-۹۸.

پاکتچی، احمد، محمدحسن شیرزاد، و محمدحسین شیرزاد. «بازخوانی انگاره ربا در قرآن کریم با تکیه بر الگوهای انسان‌شناسی اقتصادی»، مطالعات قرآن و حدیث ۱۱، شماره ۲ (بهار و تابستان ۱۳۹۷): ۶۱-۹۲.

حسینی، سید امرالله. «اشتباه مفهوم به مصداق در تعریف ربا و نقش آن در ارزیابی عملیات بانکی (مطالعه تطبیقی در قرآن، روایات و فقه امامیه)»، جستارهای فقهی و اصولی ۶، شماره ۱۸ (بهار ۱۳۹۹): ۹۵-۱۲۳.

حسینی، عبدالمنان، و احمد سعادت. «نقد اقتصاد ربوی در آرمان‌شهر لیبرالیسم از منظر قرآن کریم»، قرآن و علم ۳۲ (۱۴۰۲): ۲۹۹-۳۲۴.

دهخدا، علی‌اکبر. لغت‌نامه دهخدا. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.

رستمی لاهیجانی، ناصر. ربا در آئینه قرآن و روایات و فقه امامیه و اهل سنت. قم: اثر قلم، ۱۳۹۸.

شمسی خلوت، سودابه، و زهره شمسی خلوت. سودهای نهان: تحلیلی بر ربا در قرآن و سنت. تهران: مهر معلم، ۱۴۰۳.

فاضل لنکرانی، محمدجواد، و جواد حسینی‌خواه. ربا در قرآن کریم. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (ع)، ۱۴۰۰.

قدس آستان، هوشنگ. «واکاوی آیه ۲۷۶ سوره بقره با موضوع ربا در پرتو ده تفسیر قرآنی»، سومین کنفرانس بین‌المللی توسعه و ترویج علوم انسانی و مدیریت در جامعه (۱۴۰۰): ۳۴-۴۱.

تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های معاصر درباره آیات ربا... / عابد و ایماندار ۲۲۵

گلگون، عبدالکریم، و هرمز اسدی کوه‌باد. «بررسی تحریم ربا به عنوان یکی از راه‌های مبارزه با فقر اقتصادی از منظر قرآن کریم»، نشریه دستاوردهای نوین در حقوق عمومی ۳، شماره ۱۰ (تابستان ۱۴۰۳): ۵۱-۳۷.

مظفری مجد، حسین. پژوهشی در قرآن و نهج البلاغه: مبارزه کوبنده اسلام با ربا، احتکار، فقر و تنگدستی. تهران: فرهنگ صبا، ۱۳۹۹.

موسوی راد، سید حسین، و سید جابر موسوی راد. «بررسی فقهی گستره حرمت ربا نسبت به مطلق دیون از منظر قرآن کریم»، قرآن، فقه و حقوق اسلامی، شماره ۱۴ (فروردین ۱۴۰۰): ۴۲-۲۵.

موسویان، سید عباس. پس انداز و سرمایه‌گذاری در اقتصاد اسلامی. تهران: دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۵.

میرخانی، سید احمد. ربا و قرض الحسنه در قرآن حکیم. قم: احسن، ۱۳۹۹.

میرخانی، سید احمد. ربا و قرض الحسنه در قرآن حکیم. قم: احسن، ۱۴۰۲.

میرزاجانی بیجارپسی، معصومه، و رقیه صادقی نیری. «گفتمان‌سازی قرآن در جهت مبارزه با ربا»، در چهارمین همایش بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی (۱۳۹۷): ۹۸-۸۲.

نجات، مصطفی. «بررسی آیات مربوط به ربا و انطباق آن با سامانه‌های بانکی بدون بهره»، در بیست و یکمین همایش ملی پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی در ایران (۱۴۰۴): ۹۸-۸۲.

ولی محمدی، زهرا، سلمان ولی محمدی، و سید حسن شفیعی. «معنا و مفهوم ربا در قرآن و حدیث و تطبیق آن با قوانین بانکی»، در دوازدهمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های دینی، علوم اسلامی، فقه و حقوق در ایران و جهان اسلام (۱۴۰۳): ۲۸-۱۸.

ب- منابع عربی:

ابن‌ادریس، محمد بن منصور. السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی. قم: انتشارات اسلامی، ۱۴۱۰ ق.

ابن‌براج، عبدالعزیز بن خُزَیر. المذهب. قم: انتشارات اسلامی، ۱۴۰۶ ق.

ابن‌عاشور، محمد طاهر. التحرير والتنوير. تونس: الدار التونسية للنشر، ۱۹۸۴ م.

ابن‌کثیر، اسماعیل بن عمر. تفسیر القرآن العظیم. ریاض: دار عالم الفکر، ۱۴۱۹ ق.

ابن‌منظور، محمد بن مکرم. لسان العرب. بیروت: دار الفکر و دار صادر، ۱۴۱۴ ق.

البلعید، صادق. القرآن والتشريع: قراءة جديدة فی آیات الأحكام. بیروت: منشورات الحلبي الحقوقية، ۲۰۱۱ م.

البيضاوی، عبد الله بن عمر. أنوار التنزيل وأسرار التأويل. بیروت: دار إحياء التراث العربي، ۱۴۱۸ ق.

٢٢٦ دين و دنيای معاصر / سال ١٢ / شماره ٢ / پياپی ٢٣ / صص ٢٠١-٢٢٦

- الجواهری، حسن. الربا فقهيًا واقتصاديًا. قم: الخيام، ١٤٠٥ق.
- الزمخشري، محمود بن عمر. الكشف عن حقائق غوامض التنزيل. بيروت: دار الكتاب العربي، ١٤٠٧ق.
- السيوطي، جلال الدين. الدر المنثور في التفسير بالمأثور. بيروت: دار الفكر، ١٤٠٦ق.
- الشحرور، محمد. الكتاب والقرآن: قراءة معاصرة. بيروت: شركة المطبوعات للتوزيع والنشر، ١٩٩٠.
- العشماوي، محمد سعيد. الربا والفائدة في الإسلام. قاهره: مكتبة مدبولي الصغير، ١٩٩٧.
- الطباطبائي، محمد حسين. الميزان في تفسير القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامي، ١٤١٧ق.
- الطبرسي، فضل بن حسن. مجمع البيان في تفسير القرآن. تهران: نصر، ١٣٧٢.
- الطوسي، محمد بن حسن. التبيان في تفسير القرآن. قم: انتشارات علميه اسلاميه، ١٤٠٩ق.
- القرضاوي، يوسف. فوائد البنوك هي الربا. ويرایش دوم. بيروت: مؤسسة الرسالة ناشرون، ٢٠٠٤.
- القرطبي، محمد بن احمد. الجامع لأحكام القرآن. بيروت: دار إحياء التراث العربي، ١٤٠٦ق.
- الفيض الكاشاني، محمد محسن. تفسير الصافي. تهران: مكتبة الصدر، ١٤١٥ق.
- الرازي، فخر الدين محمد. التفسير الكبير (مفاتيح الغيب). بيروت: دار إحياء التراث العربي، ١٤٢٠ق.
- الراغب الأصفهاني، حسين بن محمد. مفردات ألفاظ القرآن. بيروت: دار العلم و الدار الشاميه، ١٤١٢ق.
- السيد قطب، سيد قطب ابراهيم حسين. في ظلال القرآن. بيروت و قاهره: دار الشروق، ١٤١٢ق.
- الكركي، علي بن حسين. جامع المقاصد في شرح القواعد. قم: مؤسسة آل البيت (ع)، ١٤١٤ق.